

УДК: 581:58.02

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ШАРАЯТЫНДА ШАЛФЕЙ (*SALVIA*)
ТУРЛЕРИН ЖЕТИСТИРИҰ ХӘМ ОЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ФАКТОРЛАРДЫҢ ТӘСИРИН УЙРЕНИҰ

Saypov Abat Azatovich

(Qoraqalpog'iston qishloq xojaligi va agrotexnologiyalar instituti magistranti)

Matjanova Halida

(Phd. O'zR Ilm-fan akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi ilm-fan -izlanish
instituti O'simlik ekologiyasi bo'limi " katta ilmiy xodim")

КИРИСИҰ.

Қарақалпақстан Республикасы шәраятында дәрилик хам декоратив өсимликлерди жетистириҰ хәм олардың биологиялық өзгешеликлерин үйрениҰ, өсип-раҰажланыҰ дәүирлеринде оларға экологиялық факторлардың тәсирин үйрениҰ бул өсимликлердин фармацевтика санаатында шийки зат ретинде хәм қалаларда абаданластырыҰ жұмысларын алып барыҰда көркем декоратив өсимликлер сыпатында пайдаланыҰ хәм өндирикке өндириҰ әҳмийетли мәселелерден болып есапланады.

Өзбекстан дәрилик хәм декоративлик өсимликлерге бай мәмлекет болып, оның тәбиятында 4500 түр жоқары дәрежели өсимликлер өседи. Дәрилик қәсийетлери менен әҳмийетли орынды тутатуғын бундай өсимлик – дәрилик шалфей (*Salvia officinalis*), декоратив тури болса – декоратив шалфей (*Salvia viridis*) болып, оларды аймақтың топрақ-ықлым шәраятларын есапқа алған ҳалда мәдений ҳалда жетистириҰ мақсетинде илмий изленислер алып барылды.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 10-апрелдеги «Жабайы ҳалда өсиҰши дәрилик өсимликлерди қорғаҰ, мәдений ҳалда

жетистириў, кайта ислеў хэм бар болған ресурслардан ақылға муўапық пайдаланыў шара-илажлары» ҳаққындағы ПҚ-4670 санлы қарары тараўды раўажландырыўға белгили тийкар жаратады.

Жумыстың объектлери болып шалфей (*Salvia*) туўысына тән болған дәрилик шалфей (*Salvia officinalis*) хэм декоратив шалфей (*Salvia viridis*) өсимликлери хызмет қылды.

Жумыстың мақсети: дәрилик шалфей (*Salvia officinalis*) хэм декоратив шалфей (*Salvia viridis*) өсимликлерин Нөкис қаласы топырақ-ықлым шараятларында өсириў, масластырыў хэм олардың экологиялық факторларға шыдамлылығын анықлаўдан ибарат.

ИЗЕРТЛЕЎ НӘТИЙЖЕЛЕРИ. Шалфейлер – үлкен тур болып, барлығы 700 түрди өз ишине алады. Ал олардың 150 түр хэм сортлары бағшылықта егип өсириледі. Тур ўәкиллериниң көпшилиги көп жыллық өсимликлер, олар келип шығыўы тропик хэм субтропиклерден болыўы менен байланысly. Сонлықтан, орта ықлымлы континентлерде бир жыллық өсимликлер есабында өсириледі (Plantarium).

Солай болса-да, бир қанша көп жыллық түрлери бар, олар қурамалы топырақ-ықлым шараятларына ийкемлескен. Әдетте, көп жыллықларын – шалфей деп, бир жыллық түрлерин – сальвия деп атаў қабыл қылынған. Бырақ бул түрлердиң бәри - шалфей (*Salvia*) туўысына киреди.

Орта ықлым шараятында өсетуғын бир жыллық шалфей түрлери төмендегилер есапланады.

Дәрилик шалфей – көп жыллық яқы ярым пута өсимлик болып, келип шығыўы Жер Орта теңизи бойлары менен байланысly. Өсимликтиң бойы 20-80 см (100 см) болады. Пақалы тик өседі, шақаланған, тығыз жапрақлы, төменги тәрәпи ағаш тәризли, ал жоқарысы шөп тәризли, тетраэдр формалы, қыста үстки бөлегинде байланысып кететуғын, узын толқын тәризли түкли, ақ жүнлери болады. Жапырақлары кери тәрәпке созыншақ, узынлығы 3 (5-8 см), кеңлиги 0,8-1,5 (4) см, өткир, денеси қанжар тәризли ямаса домалақ,

PRINCIPAL ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH AND MODERN EDUCATION

майда най тәризли, қапталы бойлап толқынлы жыйрықланған, төменги хәм ортада узын путакларда орналасып, үстки бети өсимте тәризли болады. Жапырақлары тығыз өсип, күлрең-жасыл реңде болады.

Ал декоратив шалфей – сальвия – бир жыллық, тәбиятта Батыс Азияда хәм Жер Орта теңизи дөгереклеринде ушырасады. Бийиклиги 50 см ға жетип, жапырақлары мәйектәризли-узын, гүллери майда, көкшил-сияреңде болады хәм топгүлге жыйналады. Хәр қандай хауа райында, топырақ жағдайында өсип, жаз дауамында гүллейди.

Дәрилик шалфей жапырақлары медицинада, фармацевтикада кеңнен қолланылыуы мүмкин (Холматов, 1995). Жапырағынан ауыз қууыслығы, тамақ хәм дем алыу жоллары, асқазан жарасында хәм дезинфекциялық мақсетлерде пайдаланыу мүмкин. Жапырағын бир жылда үш мәрте терилип алынады. Жапырақлар өними гектарына 800 кг ды қурайды (Дудченко, х.б., 1989).

Өсимлик июнь-июль айларында гүллейди хәм өз-өзинен шаңланады. Мийуелери август-сентябрь айларында писеди. Екинши жылдан баслап гүлге киреди. Изертлеулерден белгили болыуынша, тухымлары үш жыл дауамында көгериушеңлигин сақлап қалады.

Шалфей түрлери үлкен сууғарылатуғын майданларға нәллей егилсе болады. Өсимликти ерте бәхәрде хәм кеш гүзде егиуе болады. Бул уақытта хауа температурасы 15-17⁰ С болғаны мақул. Қарақалпақстанда қыс жүдә сууық келиуі себебинен дәрилик шалфейдің ағашқа айланбаған шақаларын сууық урады. Бәхәрде егилген тухымлары 18-22 күн дауамында өнип шығады.

Өсимлик тухымларының көгериушенлиги егиу ушын жарамлылығын белгилейтуғын ең әхмийетли қәсийетлеринен бири есапланады. Тухымлардың толық өнип шығыуы егиннің жақсы рауажланыуына өз тәсирин көрсетеди.

PRINCIPAL ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH AND MODERN EDUCATION

Дәрилик шалфей өсимлиги тухымларының көгеріушеңлигин анықлау үшін М.К.Фирсова (1969) усылынан пайдаланылды.

Дәрилик шалфей тухымларының лаборатория шәраятында көгеріушеңлигин анықлау мақсетінде 25-март (2022) да Петри ыдысына дистилленген суу менен ығалланған фильтр қағаз үстине 100 дана тухым салынды хәм хана температурасы 23^0 - 24^0 С болған шәраятта 4 мәрте тәқрар халда өсирип көрилди.

Гүзетиулердин 3-күни (27.03.22 ж.) өнип шыққан тухымлар 5 % ти кураған болса, 10-күни 77 дана, яғний (06.04.22 ж.) 77 % ти курады. Қалған өнбей қалған тухымлар есаплап шығылды хәм орташа 23 дана – 23% көгермей қалғаны анықланды. Бырақ, солай болса-да, тухымлардың лабораториядағы көгеріушеңлиги атыз шараятына толық жууап бермейди хәм егиуге жарамлылық сыпатларын жетерлише көрсетип бере алмайды.

Тухымлардың атыздағы көгеріушеңлигин анықлау үшін өсимликтң тухымлары 4 мәрте тәқрар тийкарында 1-2 см тереңликке хауа температурасы 26^0 С болған уақытта (22.04.22 ж.) атызға егилди. Бул тухымлар егилгеннен кейин 10 күн өткен соң (02.05.22 ж.) өнип шықты хәм 21 % ти курады. Лаборатория шәраяты қолайлы болғанлығы ушын, тухымлардың өниушеңлиги атыз шараятына қарағанда жоқары болады.

Солай етип, шалфей түрлерин бизиң республикамыз топырақ-ықлым шараятларында егип өсириуге болады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Дудченко Л. Г., Козияков А. С., Кривенко В. В. Ашшы ароматик хәм ашшы дәмли өсимликлер: қолланба / Под.ред. К.М.Ситник. - К .: Наукова Думка, 1989. - 304 с.
2. Фирсова М. К. Семенной контроль, М, 1969 г. 295 с.
3. Холматов Х.Х. «Фармакогнозия», Т., Ибн-Сино нашриети, 1995 й., 544-545 б.

PRINCIPAL ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH AND MODERN EDUCATION

4. Плантариум. Растения и лишайники России и сопредельных стран: открытый онлайн атлас и определитель растений. (Электронный ресурс). URL: <http://www.plantarium.ru/page/view/item/33561.html>